

УДК 947.0 “18” “191” : 39 (=161.3) : 323.1 (947.0) (=161.3)

Беларусы ва ўсведамленні расійскага грамадства ў XIX – пачатку XX ст.

В. А. МІХЕДЗЬКА

Разглядаючы стаўленне расійскай мясцовай бюракратыі да беларускага насельніцтва Края на працягу XIX – пачатку XX ст., Т. Уікс трапна сфармуляваў прынцыповае пытанне, што адлюстроўвала і вызначала супярэчлівасць расійскай палітыкі да беларусаў – “мы” ці “яны” [1]? Гістарыяграфічным штампам сталася ўжо сцвярджанне, што ў XIX ст. расійская грамадска-палітычная думка сфармавала ідэалагему трыадзінага рускага народу, якія складаўся з трох “рускіх плямёнаў” – “вялікарускага”, “маларускага” і “беларускага”, і адпаведна, што беларусы і ўкраінцы не вызнаваліся ў Расійскай імперыі за асобныя народы. За вялікарусамі, дзеля таго, што яны стварылі самастойную рускую дзяржаву прызнавалася роля “ствала” ў рускім народным дрэве ў той час, як маларосам і беларусам адводзілася ў лепшым выпадку роля “адгалінавання”. Гэтае аксіяматычнае сцверджанне, аднак, не адлюстроўвае гістарычнай канкрэтыкі якасна-каштоўнаснай характарыстыкі беларусаў. Варта згадаць, што гэтае пытанне, але ў дачыненні да ўкраінцаў, ужо сталася прадметам навуковага разгляду расійскіх і заходніх даследчыкаў [2; 3]. Але заўважная ўнутраная супярэчлівасць і спрошчанасць дапасавання гэтага сцверджання для ўсяго XIX стагоддзя, а тым больш для пачатку XX ст. відавочныя. Услед за А. Капэлерам магчыма паставіць пытанне аб наяўнасці пэўнай ерархіі ўнутры “рускага трыадзіства” і месцы беларусаў у гэтай ерархіі. Але ж гэтае пытанне існавала і перад расійскім грамадствам. Сапраўды, якое месца было адведзена беларусам у рускім нацыянальным дыскурсе?

Напачатку 90-х гг. XIX ст. вядомы журналіст і этнограф ліберальнага кірунку А. Пыпін зрабіў досыць характэрнае назіранне аб поглядах рускага грамадства на беларусаў і ўкраінцаў: “многим у нас как будто кажется, ... что белорусы (как и малорусы) составляют просто отрасль вполне сформированного уже в древности, цельного русского народа, отрасль впоследствии более или менее попорченную, тогда как главный русский народ, создавший единое государство, остался “чистым”, подлинным, неиспорченным русским народом (падкрэслена мой – В. М.)” [4, с. 10]. Гэтая тэза знаходзіць дастаткова пацверджанняў. Этнічныя рысы беларусаў – перад усім мова – успрымаліся як вынік і праява гістарычнага, цывілізацыйнага “згвалтавання”, што быццам ажыццявілі паякі ў дачыненні да рускага народа. Зварот да разнастайных сведчанняў, якія паходзілі з асяроддзя рускіх чыноўнікаў, літаратурна-мастацкай інтэлігенцыі збольшага пацвярджае пункт гледжання А. Пыпіна. Асабліва выразна ўстойлівае суаднясенне беларусаў і калецтва – фізічнага і духоўнага, праглядаецца ў параўнаўчым кантэксце ўяўленняў пра тры “рускія плямёны”. Адрозненні ў эмацыйным строі, у тлумачэнні прынятай тэзы мянялася ад непрыхавана грэблівай да спачування, але збольшага “знявечанасці”, “убоства” беларусаў не ставілася пад сумненне як наяўная рэчаіснасць.

Адно з першых адлюстраванняў такога погляду сустракаем у Г. Р. Дзяржавіна. Паказальна, што ў краі ён бачыць “благоразумнейших обывателей”, Езуіцкую акадэмію, дваранства і купцоў, “казакаў”, звесткі якіх падаюцца Дзяржавіну вартымі даверу і ўвагі. Затое беларускае сялянства у ягоных вачах – “глупые і бедные поселяне... несмысленная чернь”. Дзяржавін заўважае “...поселяне в Белоруссии хотя единоплеменные Русскому народу, но примечается в них удивительная разность и в нравах, и в образе жизни. Русские крестьяне, не только в смежных провинциях, но издавна в сей край зашедшие, трудолюбивы и прилежны к земледелию... Напротив того, поляки ленивы в работах, непроторны, чужды от всех промыслов и нерадетельные в земледелии; не заботятся о будущем, но ищут как бы прогулять время и отлынять от трудов ... Таковой польских крестьян образ жизни

произошел, кажется, от древней их свободы; что вольно было переходить от помещика к помещику, что платили тогда весьма легкие подати, что поступали в управление от одного арендатора к другому ... Словом, живут со дня на день, лишь бы как-нибудь провести время” [5, с. 408, 409].

Бадай першы досвед “афіцыйнага” адлюстравання беларускага насельніцтва, перад усім сялянства, змешчаны ў тамах “Ваенна-статыстычных аглядаў” беларускіх губерняў, што былі апублікаваны ў другой палове 40-х – пачатку 50-х гг. XIX ст. Беларусаў пакуль заўважаюць толькі на ўсходзе краю, на Віцебшчыне і Магілёўшчыне. Этнічная прыналежнасць мясцовых сялян у аглядзе Віленскай губерні яе ўкладальнікам не вызначана. “Простой народ, к которому принадлежит и мелкая шляхта, вообще беден, ленив, неопрятен. предан пьянству и необразован до невероятия...” [6, с. 23]

У аглядзе Гродзенскай губерні (1849 г.) укладальнік падпалкоўнік Калмберг дае вельмі кароткае апісанне беларускіх сялян, зноў без пазначэння іх беларускасці: *“Сохраниая грубые нравы, они склонны к веселостям, разврату и пьянству; также довольно расположены к злости. Веселости их нередко кончаются драками, но послушны и отчасти трудолюбивы. Песни их обыкновенно унылы и в тонах однообразны. Казенные крестьяне, не испытавшие рабство в такой силе как помещичьи, оказывают менее робости, чем последние” [7, с. 63].*

Вельмі кароткая характарыстыка беларускім сялянам дадзена і ў аглядзе Мінскай губерні. Укладальнік агляду падзяліў усё насельніцтва губерні на дзве этнічныя групы – “славянскую” і “яўрэйскую”: *“Славянское племя составляют русские и поляки, к ним принадлежат: крестьяне, помещики, дворяне, однодворцы, мещане и граждане (христиане), и составляют главное население губернии. Крестьяне... живут бедно, что происходит от свойственной крестьянам западных губерний ленности и склонности к пьянству. Эта черта характера может быть применена также к однодворцам и мещанам” [8, с. 33].*

Укладальнік “Ваенна-статыстычнага агляду” Віцебскай губерні генерал М. В. Без-Карніловіч стварыў падрабязнае апісанне гаспадарчых асаблівасцей і побыту беларускага сялянства. Ён заўважаў: *“белоруссы ... беззаботны. Белорусс принимает за работу с какою-то особенною вялостью и непременно требует за собою надзора, без чего работа у него не пойдет как должно. Тем не менее белорусский крестьянин может быть хорошим работником и лучшим доказательством тому служит то, что при проводе шоссейных дорог и при рытье каналов, подрядчик всегда в Белоруссии нанимает работников...Белоруссы боязливы, откровенны и весьма легковерны. ... все страстно любят водку; ...белорусский крестьянин с малолетства привычен к самой простой и грубой пище, легко переносит жар, холод и непогоду...”* Падставай нястачы беларускіх сялян і іх “абьякавасці” да гаспадаркі Без-Карніловіч бачыў не ў кліматычных умовах, або прыгонніцкай сістэме, а перад усім у “яўрэйскім ашуканстве” [9, с. 151–152]. Значна карацейшая і паказальная ягоная характарыстыка мясцовага рускага насельніцтва: *“русские трезвы, трудолюбивы, расторопны, заботливы и деятельны. По городам они занимаются торговлею, извозами, промыслами и оборотами: между ними редко можно увидеть записнаго пьяницу, любят жить в довольстве. соблюдают чистоту в одежде и избах; в торговле аккуратны. Между ними честное слово действительнее всяких письменных обязательств...” [9, с. 149].*

Канітан Чарніцкі, укладальнік агляду Магілёўскай губерні, у сваю чаргу, дадаваў такое адлюстраванне беларускіх сялян: *“...Общий дух белорусских простолудинов заслуживает сожаления. Склонность к пьянству, праздности и недостаточно развитые понятия о собственности делают их ленивыми, склонными к воровству, хитрыми. лицемерными, трусливыми; приобретаая, они редко имеют в виду обогащение или улучшение своего состояния, а только временное, часто порочное пользование приобретенным. С другой стороны, они отличаются смирением, покорностью и способностью переносить все неприятности жизни безропотно...”* Карані гаротнага становішча ўкладальнік вызначыў наступным чынам: *“Первоначальные причины упадка нравственных сил в низшем классе народонаселения этой страны и вредного направления понятий народа должно искать в*

частых и беспрестанных политических переворотах, которым подвергался край в течение нескольких столетий”. Пэўныя зрухі да лепшага прынесла толькі расійскае панаванне ў краі: “В некоторых местах, преимущественно у помещиков великороссийского происхождения, состояние крестьян лучше;.. сделались трудолюбивее и менее беспечными”. Але астатнія сяляне, якім не “пашанцавала” патрапіць пад дабрадзейную ўладу расійскіх памешчыкаў, знаходзіліся “в самом жалком положении. Полагая, что они как лично, так и все принадлежащее им имущество есть собственность помещика, они не только не заботятся о приобретении необходимейших для жизни потребностей, но по необыкновенной беспечности о завтрашнем дне предаются бродяжничеству и пьянству, одному только наслаждению в жизни, которое они знают”. Захады расійскага ўрада, шкадаваў аўтар, не здолелі яшчэ да сярэдзіны XIX ст. “искоренить и ложные понятия, причинившие вообще бедность белоруссов” [10, с. 58, 59].

Звесткі “Ваенна-статыстычных аглядаў”, па свёрджанні А. Пыпіна, былі даступныя толькі для ваеннага планавання [4, с. 116]. Гэта мусіла істотна абмежаваць іх уплыў на расійскую грамадскую свядомасць. Але трэба мець на ўвазе тое значнае месца, што займала ў XIX ст. вайсковае асяроддзе ў грамадскім жыцці. Звесткі і ацэнкі, пазычаныя з “аглядаў”, прысутнічаюць у пазнейшых публікацыях 60-х – 80-х гг. XIX ст.

Варта адзначыць, што свой унёсак у фармаванне аблічча беларусаў у расійскай свядомасці зрабілі мясцовыя ўраджэнцы, якія друкаваліся ў маскоўскіх і пецяярбургскіх выданнях. Яны – П. Шпілеўскі, Р. Падбярэскі, М. Без-Карніловіч і іншыя – у рознай танальнасці і гучыні фарбаў, імкнуліся паказаць Маскве і Пецяярбургу свой край з лепшага, прывабнага боку і тлумачылі яго нягоды чужынскім, польскім прыгнётам, па фармулёўцы Р. Падбярэскага прыціскам “напаўдзікіх панкоў”, ці яўрэйскім ашуканствам, ці ваеннымі спусташэннямі XVIII – пачатку XIX ст.. У “Лістах пра Беларусь” (1844 г.) Рамуальд Падбярэскі канстатаваў: “Самае шматлікае племя, што мае найбольш правоў на багацці гэтае зямлі, бо на ёй нарадзілася і з ёю зраднілася, уяўляе сабою, з пункту гледжання матэрыяльнага быту, найжахлівей малюнак. Убогасць і надзвычайная нэндза ў гаспадарцы, будынках і вопратцы. Аніякага прадпрымальніцтва, аніякае дзейнасці; нейкае здранцвенне апанавала гэты бедны народ; пазбаўлены неабходных сродкаў да жыцця, ён не віноўны ў сваёй нэндзы; агульная нерухавасць трымае яго на ступені нейкага дзікуства. Са смуткам даводзіцца прызнаць, што крыніца гэтае нэндзы не ў зямлі, а ў гніюскай адміністрацыі дробных уладальнікаў, якія печалавечымі злоўжываннямі даводзяць народ да роспачы, а роспач у простага люду выяўляецца ў п’янстве” [11, с. 254–255]. Характэрна, што некаторыя расійскія карэспандэнцыі з Беларусі, як артыкул П. Кушына “Гэцікі”, апублікаваны з ухвалы М. Пагодзіна, выклікалі ў Падбярэскага абурэнне: “Чаму пан Кушын, спакусіўшыся намаляваць карціну беларускага жыцця, чапляецца да беднага селяніна і злою насмешкаю сцэбае невіноўную ў сваёй знявазе істоту; лезе ў ягоную бедную хатку, высмейвае ягоныя недахопы і простыя звычкі, дамешваючы паўсюль ганебную адукаванаму сэрцу іронію?” [11, с. 264]

Пэўным выключэннем выглядаюць занатоўкі П. Шпілеўскага, што былі апублікаваныя ў някрасаўскім “Современніке” ў 1853–1855 гг. Яны стваралі прывабную, нават ідылічную карціну: “Заслышав давно знакомую мне белорусскую речь, я невольно остановился и, казалось, вдыхал в себя раздававшиеся в воздухе звуки мелодического певучего языка; в душу мою так вот и просились отголоски слов, произносимых, по обыкновению белорусцев, нараспев, протяжно...! Сказав, по доброму, приветливому обычаю своему, «добры вечар», они прошли мимо меня с распряженными волами и стали что-то шептать; я остановился и долго любовался безмятежным довольством этих счастливых поселян, работавших весь день и все-таки с веселыми физиономиями возвращавшихся к домашним очагам... Добрые, усердные белорусцы...!” [12, с. 52, 54] “Кавтуноватыя пинчуки” выклікалі ў яго замілаванне, падзяліць якое Шпілеўскі запрашаў і рускага чытача: “Нужно заметить, что эти добрые и наивные пинчуки ...стоят внимания, а в особенности внимания тех, которые никогда не видели их. Не говорю о том, что вас поразит и остановит оригинальное, народное местное их наречие полесское, не совсем понятное для жителей великорусских губерний. Но сколько

бы удовольствия и наслаждения испытали вы, если б увидели, какие употребляют они жесты, телодвижения, размахи руками, когда объясняются меж собой дружески” [12, с. 32]. Аўтар пераконваў рускага чытача: “Несмотря на все гонения со стороны польско-католического фанатизма, потомки кривичей остались верны своему православию, до самых последних времен чужеземного ига вели упорную и неутомимую борьбу против напора враждебных им влияний и постоянно скорбели душой, что они не соединены с единоплеменной отраслью великорусского православного народа” [12, с. 102].

Але, відаць, замест спачування і сімпатыі да “адзінакроўнага” народа ў расійскім грамадстве нарадзіліся зусім іншыя пачуціі. Палітычная эліта разглядала беларускае сялянства, прынамсі, да адмены прыгону як неад’емную частку ўласнасці мясцовага землеўладальніцкага дваранства. Па-за адносінамі з мясцовай польскамоўнай элітай беларускія сяляне ўладу не цікавілі [3, с. 132]. У рэчышчы станаўлення рускага нацыяналістычнага дыскурсу ў сярэдзіне XIX ст. беларуская і, часткова, маларуская ідэнтычнасць успрымаліся зусім неабавязкова як станоўчыя з’явы. Хутчэй наадварот, яны разглядаліся як “дэгенерацыя рускасці” пад ціскам “пальшчызны” [13]. Нягледзячы на высілкі нешматлікіх сімпатызантаў беларускага краю, фармавалася якраз грэблівае пачуццё як да “здрайцаў” і “перараджэнцаў”. што не здолелі “выстаяць” і захаваць сваю “народнасць і веру”. Гэтае стаўленне асабліва заўважнае на фоне казацкага гераічнага міфу, што якраз у гэтыя часы ствараўся ў расійскай свядомасці намаганнямі геніяльнага М. Гоголя (“Тарас Бульба”, 1835–1842 гг.), а потым мацаваўся М. Кастамаравым і “Украінафіламі”.

Падобна, што і ў 60-я гг. XIX ст. разуменне беларускага насельніцтва як сапраўды “свайго рускага”, не было пашыраным, як адзначае М. Далбілаў, нават у асяроддзі вышэйшых расійскіх урадоўцаў. Тут існавалі вялікія сумненні наконт непазбежнасці зліцця “белорусской” і “великорусской” народнасцей, значна большыя, чым у выпадку з украінцамі – “малороссами” [13]. Аб наяўнасці ў расійскім грамадстве істотных сумненняў у сапраўдным існаванні “адзінага рускага народу” сведчыць бадай адзіная пісьмовая заўвага Мураўёва гэтага часу. дзе згадваюцца беларусы: “Бедственная идея о разъединении народностей в России, введении малороссийского, белорусского и иных наречий уже глубоко проникла в общественные взгляды. Необходимо положить этому твердую преграду и вменить министру народного просвещения в обязанность действовать в духе единства России...” [13; 14, с. 107].

Паўстанне 1863–1864 г. абумовіла ўздым цікавасці рускага грамадства да беларускай праблематыкі. Дакументальная спадчына генерал-губернатора М. Мураўёва сведчыць, што для яго асобнай беларускай народнасці не існавала. У 30-х гг. XIX ст. ён яшчэ выкарыстоўваў вызначэнне “беларускія сяляне”, праўда, у сэнсе геаграфічным. У дакументах 1863–1865 гг. ён налікам адмаўляецца выкарыстання тэрміна “беларусы”, а да мясцовага сялянства дадаецца вызначэнне “русские” [13]. Магчыма, найбольш аўтарытэтным прапагандыстам “рускага адзінства” ў 60-я – 70-я гг. XIX ст. з’яўляўся М. Каткоў. У парастках украінскай і беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці ён бачыў не толькі праявы колішняга “раз’яднання” з рускім народам, але і мэтанакіраваную “польскую інтрыгу”, што не знаходзіла патрэбнага супрацьдзеяння ў расійскім грамадстве. Што праўда, асноўную ўвагу ён надаваў украінскаму вектару; беларуская праблематыка, перад усім праблема асобнай беларускай мовы, абмяркоўвалася ім дзеля акцэнтацыі выказаных поглядаў [15].

Якраз ідэалагічным падмацаваннем расійскіх мерапрыемстваў па русіфікацыі края ў час і пасля паўстання 1863–1864 гг. сталася тэза аб абароне мясцовага “рускага” насельніцтва, перад усім сялянства, ад польскага ўціску. Нягледзячы на свядомае ігнараванне М. Мураўёвым самой назвы “беларусы”, у расійскім грамадстве яна актыўна выкарыстоўвалася. Ідылічныя карціны П. Шпілеўскага былі адкінуты; узмацнілася рыторыка неабходнасці “выратавання” беларусаў. Адпаведна, актуалізавалася і адлюстраванне беларусаў не толькі як ахвяраў, пакінутых на волю лёсу, але як пасіўных і псіхалагічна “знявечаных” людзей. Прыклад такіх уяўленняў магчыма ўбачыць у знакамітай “Чыгунцы” Някрасава, апублікаванай у 1864 г.: “...Волосом рус, Видишь, стоит, изможден лихорадкой.

Высокорослый, больной белорус: Губы бескровные, веки упавшие, / Язвы на тощих руках. / Вечно в воде по колено стоявшие / Ноги опухли; колтун в волосах; / Ямою грудь, что на заступ старательно / Изю дня в день налегала весь век... /.../ Не разогнул свою спину горбатую / Он и теперь еще: тупо молчит / И механически ржавой лопатой Мерзлую землю долбит!" [16] Падобнае бачанне дэманструе Ф. Цютчаў у панегірычным ухваленні М. Мураўёва, які "...всю ответственность, весь труд и бремя / Взял на себя в отчаянной борьбе – / И бледное, замученное племя, / Воздвигнув к жизни, вынес на себе..." (падкрэслена мной – В. М.) [17]

Надзвычай характэрнае апісанне беларускага насельніцтва пададзена ў аповесцях для дзяцей вядомага педагога і папулярнага пісьменніка М. Б Чысцякова, якія да 1880 г. тройчы перавыдаваліся. Тут былі змешчаны мастацкія аповесці з жыцця рускіх сялян, а таксама папулярныя мастацка-этнаграфічныя замалёўкі побыту і звычаяў украінскага і беларускага сялянства. Канцэптуальна і змястоўна матэрыял, прысвечаны беларусам, блізкі да пададзенага ў "Ваенна-статыстычных аглядах". Характарыстыкі беларускага сялянства уражліва, да супрацьпастаўлення, кантрастуюць з поўнымі замілавання апісаннімі ўкраінцаў – "малоруссов" і малююць надзвычай непрывабную карціну галечы і безнадзейнасці: "*Нигде в России нет столько нищих, как в Белоруссии... Белорусских крестьян можно узнать с первого взгляда: они небольшого роста, редко бывают выше среднего; члены у них худые, слабые, грудь впалая, силы мало, они непроворны, ленивы и неповоротливы; последние недостатки скорее зависят от непрерывной нужды, ...но недостаток скота, невежество и постоянная унылость не позволяют им обрабатывать поля, как следует, /.../ в них постоянно выражение тупости, печали и боязни*" [18, с. 340, 391]. Аўтар неаднойчы вяртаў чытача да гэтых апісанняў: "*Белорусские крестьяне от постоянной бедности и от угнетения сделались тупоумны; /.../ перемена климата, а еще более перемена пищи, с голодной на сытную, порождают между ними болезни и губят их тысячами; их могилами усеяны все дороги, на которых они работали...*" [18, с. 353–354]. Інтэлектуальныя здольнасці беларусаў нізкія: "*...дух промышленности у них дремлет, охоты к ремеслам очень мало и в ремеслах они очень неловки /.../ По недостатку сметливости и по причине неразвитого духа промышленности, белорусские крестьяне не способны ни к какому торговому предприятию*" [18, с. 388, 393]. Непрывабныя і іншыя рысы беларускага селяніна: "*Вероисповедания белорусские крестьяне по большей части православного, перешедшие из униатского, некоторые римско-католического. В нравственном развитии те и другие стоят на одинаково низкой степени; /.../ белорусцы вообще отличаются неряшеством и в одежде, и в домашней жизни /.../ Из всего нами сказанного видно, что белоруссы народ неразвитой, без большой сметливости не только в промышленности, но даже и в своем домашнем, крестьянском быту, в земледелии. От невежества в нем развилась пагубная страсть к пьянству, которое за собою ведет и другие пороки. Мелкая кража между крестьянами повсеместна; ... и воровство это происходит опять от пьянства... Зависть к счастью, удаче своего соседа грызет сердце белоруссца; он со злобою говорит о том, что у такого-то лучше скот, чем у него, лучше взошел посев и всячески старается явно, или тайно повредить ему*" [18, с. 340, 347, 396–397].

Аўтара раздражняла мова беларусаў: "*Язык белорусский есть смесь испорченного русского с литовским; он очень неприятен для слуха...*" [18, с. 337]. Прыведзеныя М. Чысцяковым звесткі відавочна пазіцыянавалі беларусаў на ўзровень ніжэй за "малоруссов" і "великоруссов", падкрэсліваюць не сувязь, але дыстанцыю паміж гэтымі народамі.

Нягледзячы на больш лагодную танальнасць, агульнае негатыўнае бачанне беларускага насельніцтва захавалася і ў выданні "Народы России. Живописный альбом". Публікацыя адпачатку была разлічана на шырокую расійскую аудыторыю і была двойчы перавыдадзена – у 1877 і 1880 гг. Выдаўцы падкрэслівалі папулярны характар прыведзеных звестак, што, па сутнасці, адначасова і адлюстроўвала і фармавала трафарэтныя ўяўленні аб беларусах. У выданні зноў былі падкрэслены агульная нягегласць, хваравітасць беларусаў, што кантраставала з абліччам іншых "рускіх плямёнаў": "*... почти невозможно встретить ту*

осанистость, русскую крепость и красоту, про которую говорят: «кровь с молоком» и которую вовсе не редкость встретить среди населения великороссийских губерний, или ту как бы железную, крепость, которая отличает сухого и смуглого малоросса ... сильно распространенная в Белоруссии и неведомая в Великой и Малой Руси болезнь – колтун ... настоящий бич белоруссов, истоцающий их телесныя и умственныя силы: от этой болезни белоруссы хилеют из поколения в поколени» [19, с. 46]. Беларусь уражвала расійскага назіральніка: «Есть на Руси немало мест холодных и голодных, но мало найдётся обширных краёв таких скорбных и бедных, какова Белоруссия. ...внутри хаты грязь от сырого земляного пола, нечистота от неопрятности, зловоние, скудный скарб, полуголые ребята, взрослые, обвешанные колтунами — все это производит тяжелое впечатление на свежего человека, если он с непривычки заглянет в белорусскую хату» [19, с. 47].

Акрамя адзначэння няздатнасці беларусаў да прадпрымальніцтва і рамёстваў, адрознення ў гэтым ад велікарусаў, у нарысе канстатавалася прычына гэтага непадабенства «...сломили его лихие невзгоды – панская неволя да еврейская корысть» [19, с. 48]. Гэтыя нягоды драматычна паўшывалі на беларуса: «Они испортили его нрав, забили, принизили его», зрабілі яго «лукавым, двоедушным», пазбаўленым годнасці і гонару: «Раболепство же его и унижение пред всеми, кто выше его, под час преступают всякую меру» [19, с. 51]. ...

У той жа час, у прырэчанне папярэдняй характарыстыцы, быццам спахапіўшыся, былі заўважаны – ці не ўпершыню – і станоўчыя якасці беларусаў. Насамрэч, аднак, пры бліжэйшым разглядзе паказаныя станоўчыя рысы – былі інверсіяй «недахопаў»: «белоруссы весьма гостеприимны, добры, незлобивы, целомудренны. Они всегда готовы поделиться с неимущим последним куском хлеба и редко когда скажут просящему: «Бог подаст», как это делается зачастую в других местах. Редко они наносят обиду, еще реже помнят ее...» [19, с. 51].

Шырокае распаўсюджванне такіх публікацый, якія ў сваіх ацэнках беларусаў абапіраліся не толькі на сумную аб'ектыўную рэчаіснасць беларускай прыгоннай вёскі, але і на ангажаваныя характарыстыкі 40–60-х гг. XIX ст., якраз і садзейнічала замацаванню ў расійскай грамадскай свядомасці пагардлівага стаўлення да беларусаў як да «зламананага», «знявечанага» народу. Гэтае ўстойлівае ўяўленне расійскай думкі і было зафіксавана ў пачатку 90-х гг. XIX ст. А. Пыпіным. Прыклады такога стаўлення бачны і ў пачатку XX ст. у справаздачы віленскага губернатара К. Палена: «И ныне белорусы сохраняют тип племени послушного, легко поддающегося постороннему влиянию, со своими особенностями и недостатками народа долго угнетенного, т. е., податливостью, преклонением перед силою, а также хитростью и мстительностью» [20]. Сам Мікалай II, як засведчыў у дзённікавых запісах генерал А. Курапаткін, «несколько брезливо относится к белоруссам и вполне презрительно к евреям» [21, с. 73] Як бачна, імператар у асяроддзі сваіх набліжаных быў далёк ад таго, каб лічыць беларусаў «таксама рускімі» і ставіў іх бліжэй да нялюбых яму яўрэяў.

У пачатку XX ст. пабачыла свет грунтоўнае і разнабаковае апісанне Беларусі, якое было змешчана ў асобным томе серыйнага выдання «Россия. Полное географическое описание нашего отечества». Этнаграфічны агляд беларускага насельніцтва быў выкананы М. В. Доўнар-Запольскім сумесна з Д. Шэндрыкам.

Знаёмства са зместам агляду паказвае, што адпраўным штуршком для яго сталіся тэзы нарыса, якія былі змешчаны ў згаданым выданні «Народы России. Живописный альбом». Доўнар-Запольскі, як да яго А. Пыпін, выдатна ўсведамляў наяўнасць у расійскім грамадстве ўстойлівых негатыўных стэрэатыпаў у дачыненні да беларусаў: «...сделалось ходячим вообще невыгодное представление о белоруссе... Теперь пора уже русскому обществу отвыкать от этих предрассудков». Патлумачыўшы гэтае становішча антыпольскімі прапагандысцкімі намаганнямі 60-х гг. XIX ст. і падкрэсліўшы адказнасць расійскага ўраду за гаротныя вынікі прыгоннага прыціску, Доўнар-Запольскі забяспечыў запазычаныя з папярэдняга выдання характарыстыкі сваімі дапаўненнямі і тлумачэннямі, якія мусілі стварыць станоўчае аблічча беларусаў як гасціннага, працавітага, гаспадарлівага і добрабычлівага народа [22, с. 156, 157–158]. Варта заўважыць, што з пашырэннем сярод беларусаў расійскай пісьменнасці намаганні Доўнар-Запольскага станавіліся актуальнымі і

для ўласна беларускай аўдыторыі. Зусім зразумела таксама, што паказаныя ім “весьма симпатичные черты” ў расійскай мілітарнай свядомасці насамрэч не былі здольныя кампенсаваць у поўнай меры тэа “недахопы”, што бачыла ў беларусах рускае вока.

Дзе палягалі прычыны збольшага грэблівага, часам спачувальнага, але амаль ніколі не роўнага стаўлення да “беларускага племені”? Магчыма, яны сягаюць у эпоху супрацьстаяння Расійскай дзяржавы і Рэчы Паспалітай у XVI–XVIII ст. Стаўшыся элементам расійскай прапаганды, яны фарміравалі і грамадскія ўяўленні, што да часу існавалі ў латэнтнай форме. Скрозь усё XIX ст. мы заўважаем устойлівы негатывізм успрыняцця беларусаў, якое захоўваецца і ў пачатку XX ст. Прапагандысцкае “далучэнне” беларусаў да “адзінага рускага народа” лагічна выклікала не толькі папрок “адзінакроўным братам”, якія пакінулі беларусаў на “сваволью палякаў і яўрэяў”. Падобна таму, як пэўныя нацыянальныя асаблівасці ўкраінцаў спараджалі станоўчую рэакцыю і ўспрымаліся як каларытныя, вартыя захаплення праявы “рускасці” [23], у кантэксце велікадзяржаўнай свядомасці “знявечаныя” і “зламаныя” беларусы ператвараліся ў крыніцу нацыянальнага расчаравання.

Такім чынам, афіцыйнае меркаванне аб беларусах як частцы адзінага рускага народа не супадала з наяўнымі ўяўленнямі аб іх. Беларусы ў гэтых уяўленнях былі пазбаўлены відавочных якасцяў, наяўных у велікарусаў і маларусаў. Патрэба лічыць беларусаў “сваімі”, мяркуючы па разгледжаных матэрыялах, была данінай знешнім абставінам, але не ўнутраным перакананнем.

Abstract. The paper presents the analysis of the Russian public opinion toward Belarusians in the late 19th – early 20th centuries.

Літаратура

1. Виск, Т. Р. "Мы" или "они"? Белорусы и официальная Россия, 1863–1914 / Т. Р. Виск // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. – М., 2005. с. 589–609.
2. Миллер, А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб. : Алетей, 2000.
3. Каппелер, А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии российской империи / А. Каппелер // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. С. 125–144.
4. Пыпин, А. Н. История русской этнографии. Т. 4: Белоруссия и Сибирь / А. Н. Пыпин. – Мн. : БелЭн, 2005.
5. Державин, Г. Р. Мнение об отвращении в Белоруссии голода и устройстве быта евреев / Г. Р. Державин // Сочинения. – С.-Пб. : Издание императорской Академии наук. 1872. – Т. 7.
6. Военно-статистическое обозрение Российской империи., издаваемое по высочайшему повелению при I департаменте Генерального штаба. Т.9. – Ч.2. – Виленская губерния. – С.-Пб., 1848.
7. Военно-статистическое обозрение Российской империи., издаваемое по высочайшему повелению при I департаменте Генерального штаба. Т.9. – Ч.3. Гродненская губерния. – С.-Пб., 1849.
8. Военно-статистическое обозрение Российской империи., издаваемое по высочайшему повелению при I департаменте Генерального штаба. Т.9. – Ч.4. Мінская губерния. – С.-Пб., 1848.
9. Военно-статистическое обозрение Российской империи., издаваемое по высочайшему повелению при I департаменте Генерального штаба / сост М. О. Без-Корнилович. Т.8. Ч.1. Витебская губерния. – С.-Пб., 1852.
10. Военно-статистическое обозрение Российской империи., издаваемое по высочайшему повелению при I департаменте Генерального штаба. – Т.8. – Ч.3. – С.-Пб., 1848.

11. Падбярэскі, Р. Лісты пра Беларусь/ Р.Падбярэскі // Шляхам гадоў: гіст.-літ. зб. / Уклад. Я. Янушкевіч. – Мн., Маст.літ.,1994. – С. 249–266.
12. Шпилевский, П. М. Путешествие по Полесью и Белорусскому краю / П. М. Шпилевский. – Мн. : Польша, 1992.
13. Долбилов М. Д. Культурная идиома возрождения России как фактор имперской политики в Северо-Западном крае в 1863–1865 гг.// [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступа: <http://www.saratov.iriss.ru/empires/docs/dolbilov-abimperio.doc>. – Дата доступа 2.03.2006.
14. Комзолова, А. А. Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ / А. А. Комзолова. – М. : Наука, 2005.
15. Катков, М. Н. Совпадение интересов украинофилов с польскими интересами / М. Н. Катков // Имперское слово. – М., 2002. С.143–144; Он же. Русский язык в Западном крае / Там же. – С.242.
16. Некрасов, Н. А. Железная дорога / Н. А. Некрасов // Полн. собр. соч.: в 15 т. Л., 1981. – Т. 2.
17. Тютчев, Ф. И. Кн. Италийскому, графу А. А.Суворову-Рымникскому / Лемке, М. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов / М. Лемке. – С.-Пб., 1904. – С. 287.
18. Чистяков, М. Б. Белорусские крестьяне / М. Б. Чистяков // Из русского быта / М. Б. Чистяков. – СПб., 1868;
19. Народы России. Живописный альбом. – С.-Пб., Товарищество “Общественная польза”, 1877.
20. Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў (РГИА). Ф.1284. Воп.194. Спр.52. Справаздача Віленскага губернатара за 1903 г. Арк. 2 адв.
21. Куропаткин, А. Н. Дневник / Куропаткин А. Н. // Красный архив. – 1922. – Т.2.
22. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / под ред. В. П. Семенова. – С.-Пб., Издание А.Ф. Девриена, 1905. – Том 9: Верхнее Поднепровье и Белоруссия / В. П. Семенов, М. В. Довнар-Запольский. Д. З. Шендрик. – 1905.
23. Миллер, А. Дуализм идентичностей на Украине / А. Миллер // Отечественные записки. – 2007. – №1(33).